

Geen andere goden

Olterterperkring 12 nov. 2018

Inleiding

De vraag die ik kreeg voorgelegd was:

Is het religieus gemotiveerde geweld een erfenis van het monotheïsme? [DIA 1]

Of kan juist de absolute transcendentie van God ons in een moderne geseculariseerde samenleving beschermen tegen gewelddadige pretenties van ideologieën en religies? [DIA 2]

Religieus gemotiveerd geweld bestaat. Het is duidelijk dat religie niet de enige oorzaak van geweld is. Wie dat zegt kent de geschiedenis niet, zeker niet die van de totalitaire atheïstische systemen van de twintigste eeuw en is ook nog nooit in Noord-Korea geweest.

Het is ook duidelijk dat binnen het religieuze geweld de monotheïstische religies niet het monopolie daarop hebben, zoals de recente geschiedenis van de Rohingya in Myanmar laat zien. Hier kwam het geweld van boeddhistische zijde.

Maar het blijft staan dat er geweld is dat geïnspireerd wordt door de monotheïstische religies. Elia op de Karmel, de Makkabeeën in hun strijd, de dwangbekerings onder christelijke heersers, inquisitie en kruistochten, Mohammeds veroveringen en die van zijn op- en navolgers tot op de dag van vandaag. Geweld in naam van de Allerhoogste, tot zijn eer en glorie. Zijn vijanden moeten er in of er aan geloven.

Volgens sommigen is dat met Mozes verbonden. In elk geval vinden we bij de Mozes van de bijbelse verhalen de heftigheid, de intensiteit, de verontwaardiging, de 'ijver' (in de bijbelse zin van het woord; vgl. 'ijveraar') van de latere monotheïsten al. Ik heb via Google Images een paar willekeurige plaatjes van internet gehaald met behulp van de steekwoorden 'Moses' en 'Ten Commandments'. Ze laten vrijwel allemaal een heftige Mozes zien, in extase of boosheid. Vaak met bliksemschichten om hem heen. Inderdaad, er staat een hoog voltage op de figuur van Mozes en op het hele monotheïsme. [DIA'S 3-5]

Kritiek van Cliteur op het monotheïsme

Levensgevaarlijk dus, zegt Paul Cliteur, rechtsfilosoof in Leiden, zelfverklaard atheïst. [DIA 6] Hij weet natuurlijk dat religie niet de enige bron is van het geweld. Zijn analyse in *Het monotheïstisch dilemma* wijst wel naar de religie als een belangrijke, eigenlijk wel de belangrijkste factor ter verklaring van geweld in de

wereld. In het genoemde boek gaat Cliteur breed in op de aanslag op de Deense cartoonist Kurt Westergaard [DIA 7]. Maar Cliteur wil deze casus in een breed kader zetten. De volgende drie door hem genoemde religieus geïnspireerde terroristen staan voor een veelvoud aan aanslagen: [DIA 8-11]

- Umar Farouk Abdulmutallab (moslim), die op de eerste kerstdag van 2009 probeerde een vliegtuig naar beneden te halen
- Yigal Amir (Jood), die in 1995 de Israëlische politicus Rabin vermoordde.
- de Amerikaan Scott Roeder (christen), die in 2009 de abortusarts George Tiller neerschoot.

Is het toevallig dat alle drie geïnspireerd waren door hun monotheïstische Heilige Schrift? [DIA] Dat is de vraag van Cliteur.

En zijn conclusies zijn:

- De monotheïstische religies (jodendom, christendom en islam) zijn wezenlijk onverdraagzaam en gewelddadig. [DIA 12]
- Ze erkennen maar één God en veroordelen en bestraffen alle aanhangers van andere goden (zie Pinechas (Num. 25), Elia in de Bijbel; in de Koran is het net zo). [DIA 13]
- Met andere woorden: de monotheïstische religies hebben een groot geweldspotentieel. [DIA 14]

De plegers van terroristische daden kunnen zich op hun eigen traditie en hun Heilige Schrift beroepen, en ook al zijn ze met weinigen, ze kunnen onvoorstelbaar veel onheil in onze wereld aanbrengen en dat doen ze ook metterdaad.

Dit geluid is gemeengoed geworden in seculiere kring. Met enige kennis van zaken en desnoods zonder dat worden allerlei gemeenplaatsen gedebiteerd. Zie bijv. het boek van Dimitri Verhulst, *Bloedboek*. [DIA 15] Op internet is heel wat onzin te vinden over Bijbel en geloof.

Niet te makkelijk wegduiken

Maar het is net allemaal onzin. Zo gemakkelijk komen we er ook niet van af. Er staan wel gewelddadige teksten in de Bijbel waar we niet vrolijk van worden [DIA 16]:

Trek daarom op tegen de Amalekieten en versla ze. Wijd al hun bezittingen onvoorwaardelijk aan de HEER. Spaar ze niet, maar dood alles en iedereen: mannen en vrouwen, kinderen en zuigelingen, runderen en schapen, kamelen en ezels. (1 Samuël 15:3^{NBV})

[DIA 17]

³² Tijdens hun verblijf in de woestijn troffen de Israëlieten eens een man aan die op sabbat hout aan het sprokkelen was. ³³ Degenen die hem aangetroffen hadden,

brachten hem voor Mozes en Aäron en voor de hele gemeenschap.³⁴ Hij werd in bewaring gesteld, omdat nog niet was bepaald wat er met zo iemand moest gebeuren.³⁵ De HEER zei tegen Mozes: 'Die man moet gedood worden. De hele gemeenschap moet hem buiten het kamp stenigen.'³⁶ Toen brachten ze hem met zijn allen buiten het kamp, en daar doodden ze hem door hem te stenigen, zoals de HEER Mozes had opgedragen. (Num.15:32-36^{NBV})

Dat moeten we allemaal niet te gauw ontkenen of bagatelliseren. ook niet theologisch goedpraten. Ik neem als voorbeeld wat ik bij de oudtestamenticus E.A. Rooze vind (*Amalek geweldig verslagen. Een bijbels-theologisch onderzoek naar de vijandschap Israël-Amalek als bijdrage tot de discussie over 'Geweld in het Oude Testament'*, Brussel 1995, p. 225). Amaleks houding wordt als volgt beschreven: [DIA 18-20]

'*Alle middelen* zijn hierbij (bij het hanteren van de macht; SJ) goed, als het resultaat maar is: het monopolie van de sterkste, economisch, politiek en religieus. Israël zal, uit de aard van zijn geloof in de Gans Andere, zich met *alle middelen* hiertegen moeten verzetten.'¹ (curs. van SJ)

Ik heb het woordpaar 'alle middelen' dat hier zowel aan de Amalekitische als aan de Israëlitische kant staat, gecursiveerd. Dreigt Israël zich dan niet Amalekitisch te gaan gedragen als, net als bij Amalek, 'alle middelen' mogen worden ingezet? Of krijgt de God van Israël dan geen Amalekitische trekken? Dit raakt een belangrijk punt in de ethiek: de verhouding van doel en middelen. Kunnen we het theologisch verantwoorden om te stellen dat God ter wille van dat komende Koninkrijk van vrede en gerechtigheid hele stammen en steden, vrouwen en kinderen inclusief, vernietigt. Dat is toch de positie van Egbert Rooze en ook van Eric Peels. Ik zou met u straks wel willen doorpraten over de eenvoudige stelling: *Een theologie die het vermoorden van ongewapende vrouwen en kinderen goedpraat, deugt niet.* [DIA 21]

Ik heb zelf geprobeerd op de beschuldigingen van Paul Cliteur te reageren en aan te geven waar zijn gelijk en waar zijn ongelijk ligt: *Is het de schuld van de ENE? In gesprek met Paul Cliteur en anderen over monotheïsme en geweld* (2016) [DIA 22]

Kritiek op Cliteur

Mijn kritiek op Cliteur ligt hier:

- Hij heeft te weinig kennis van bijbelse zaken. [DIA 23]

Voorbeeld: Cliteur komt eindeloos terug op het verhaal van het offer van Isaak. Hij behandelt dit als een gezinsdrama: 'Man doet poging zoon te vermoorden'. 'Moordpoging op laatste moment afgewend'. De oudtestamenticus Ed Noort laat

1

zien dat er ongelukken gebeuren als je de tekst van de Bijbel niet in de context van het grotere geheel zet. In dit geval: als je niet ziet dat dit het verhaal van Israël is. Israël in de catastrofe van de ballingschap, waarin alles dreigt verloren te gaan, het verleden en de toekomst, de zoon van de belofte, het volk van de belofte, het land van de belofte.

- Hij maakt een karikatuur van de bijbelse heteronomie. [DIA 24]

De God van de Bijbel wordt een God van *Befehl ist Befehl*. Gelovigen zijn niet autonoom, ze gehoorzamen stemmen van buiten. Als een gelovige denkt dat hij zijn zoon moet offeren, zal hij het doen. Zie Abraham. Het ligt in de Bijbel wel genuanceerder. Er zijn tegenstemmen. Abraham pleit bij God voor het behoud van Sodom. Mozes spreekt God tegen als het gaat om de redding van Israël.

- Hij ziet te weinig dat er binnen de Bijbel een onomkeerbare weg gegaan wordt, weg van het religieus geweld. [DIA 25]

Er loopt in de Bijbel een weg. Ik ben voorzichtig met het woord 'ontwikkeling'. Dat klinkt zo optimistisch, negentiende-eeuws, evolutionistisch. Maar er wordt in het Oude en Nieuwe Testament wel een weg gegaan. Het geweld wordt steeds meer uit handen van mensen genomen en gelegd in de handen van God die op de dag van de HEER zal rechtspreken en rechtzetten. Ik vind dat in de woorden en de weg van Jezus Christus het duidelijkste uitgedrukt. Daarmee zet ik niet Oude Testament tegenover Nieuwe Testament, want bij Jona en in de vredesvisioenen van de profeten kondigt zich dat al aan.

- Hij vereenzelvigd het duale burgerschap van moslim-terroristen met het bijbelse burgerschap van twee werelden. [DIA 26]

Bij sommige moslims ziet Cliteur een duaal burgerschap: je paspoort van het Koninkrijk der Nederlanden stelt niets voor en het gezag van deze overheid dus ook niet, want je hebt het paspoort van het koninkrijk van Allah op zak. Seculiere overheden hoef je niet te gehoorzamen, maar moet je bestrijden. Die lijn trekt hij door naar de Bijbel met een beroep op het verhaal van Pinechas in Numeri 25, waar deze 'ijveraar' tegen het wettig gezag van Mozes ingaat. Hiermee trekt hij de dingen scheef. Lees Paulus in Rom. 13. Christenen weten wel van een hoogste gezag op grond waarvan ze soms nee moeten zeggen tegen de overheid. Maar kennen seculieren niet iets vergelijkbaars: een beroep op het geweten tegen een immoreel overheidsbevel in? Ik kom er nog op terug.

Jan Assmann: de mozaïsche onderscheiding [DIA 27]

De Duitse Egyptoloog Jan Assmann heeft in Duitsland de discussie over monotheïsme en geweld aangezwengeld met een reeks publicaties, o.a. *Moses der Ägypter. Entzifferung einer Gedächtnisspur* (1998) [DIA 28]

Er is een omslagpunt in de geschiedenis geweest, zegt Assmann, een moment waarin de vele goden verworpen werden ten gunste van de ene God. [DIA 29] Dat is een langdurig proces, maar het is in de geschiedenis aan te wijzen en wel in de geschiedenis van Israël. [DIA 30] Het zijn Israëls profeten geweest die deze omslag hebben voltrokken, een omslag die weliswaar op naam van Mozes staat, maar waarschijnlijk met de historische Mozes niet zo veel van doen heeft: de mozaïsche onderscheiding. Het is niet primair de onderscheiding van veel en één, maar van onwaar en waar. De vele goden zijn namaakgoden. Alleen deze ene God mag aanbeden worden.

Dit is een wending van wereldhistorische betekenis, want hier ligt de oorsprong van jodendom, christendom en islam [DIA 31].

Deze mozaïsche onderscheiding brengt een felheid in het monotheïsme aan. Als de vele goden producten van mensenhanden zijn dan moeten ze vernietigd worden. En hun aanhangers misschien ook wel. Het monotheïsme heeft de haat niet in de wereld gebracht, wel heeft het aan de reeds bestaande haat nieuwe haat toegevoegd: tegen de afgoden, tegen de beelden en andere cultusvoorwerpen van deze goden en tegen de afgodenaanbidders. Assmann weet dat het Israëls profeten niet zozeer gaat om de goden van de andere volken, maar dat de polemieek vooral naar *binnen* is gericht. Tegen Israëlieten die weten van de ene God en dan toch de afgoden aanbidden. Pas in het christendom en de islam zal deze haat ook naar *buiten* slaan in een poging de hele wereld voor de ene God te winnen. Dat bedoelt Assmann als hij spreekt over het geweldspotentieel dat in de monotheïstische religies zit. Wij hoorden Paul Cliteur dit woord al gebruiken: geweldspotentieel.

Religie, ethiek en politiek: Umbuchung

In deze omslag, de wending van de vele goden naar de éne god, is volgens Assmann het begrip *religie* wezenlijk veranderd. Niet alleen omdat ze zich op de ene God richt, maar omdat ze een heel andere functie heeft gekregen. In het Oude Nabije Oosten valt religie vrijwel samen met de cultus. De goden worden gediend met de offers en de liturgie [DIA 32].

Met de ethiek hebben ze minder te maken. Ze garanderen globaal wel de morele orde, maar blijven toch op afstand staan en bemoeien zich niet met de concrete wetgeving. Ethiek is in het Oude Nabije Oosten een zaak van wijsheid, alledaags inzicht. Dat resorteert onder de farao [DIA 33].

Dat verandert in Israël want JHWH bemoeit zich wel met de ethiek. Religie wordt ethiek en ethiek wordt religie. Ze vallen wel niet helemaal samen, maar ze zijn in elk geval niet meer los van elkaar te denken. Profeten en psalmisten zeggen dat de vereerder van JHWH zijn offers wel achterwege kan laten als hij zijn naaste niet eerlijk behandelt [DIA 34-35].

Dit proces wordt door Assmann 'Umbuchung' genoemd. Taken uit de portefeuille van de koning worden overgeboekt naar die van God.

Parallel aan deze verschuiving in de verhouding van religie en ethiek ondergaat ook de verhouding tussen religie en politiek een verandering [DIA 36]. In Egypte is de farao de absolute heerser. De goden op de achtergrond garanderen wel een algemeen idee van *ma'at*, wereldorde, gerechtigheid, maar het is de farao die daar vorm en inhoud aan moet geven. Hij is de representant van de goden, die zich niet direct met de ethiek en ook niet met de politiek bemoeien. Dat impliceert een oppermachtige positie van de koning in Egypte en, zij het ook in wat mindere mate, in de rest van het Oude Nabije Oosten.

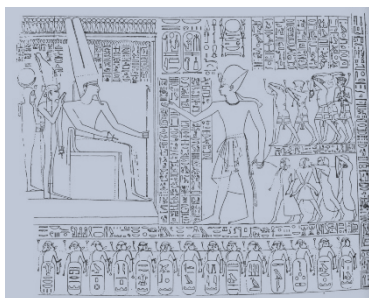
Het bijbelse monotheïsme is wezenlijk politiek van aard. 'De HEER is koning' zeggen de psalmen van Israël. Dit is een ingrijpende *Umbuchung*, 'overschrijving'. De macht die er aan de kant van God, die ene God, bijkomt, gaat af van de macht van de koning. Daarom is de farao in Egypte bijna almachtig en is de koning in Israël principieel een zwakke figuur, eigenlijk een onmogelijke figuur, want er is er maar één koning, God, de HEER. [DIA 37]

Ongehoorzaamheid aan deze Koning is net zo ernstig, ernstiger nog dan ongehoorzaamheid aan de farao. Dat moet gestraft worden.

Reactie op Assmann

Hoe is op Assmann gereageerd? In Duitsland zijn er van de kant van de bijbelwetenschappers een paar sterke reacties gekomen. Ik noem de namen van Erich Zenger en Eckart Otto. Zenger wijst bijv. op Ps. 2 [DIA 38-41]. Het gaat in deze psalm gewelddadig toe. De onderworpen vorsten die het juk willen afwerpen krijgen de Heer en zijn gezalfde koning in Jeruzalem tegenover zich. 'Jij bent mijn zoon', zegt de HEER, 'Jij kunt ze breken met een ijzeren staf' (resp. vss. 7,9). Zenger wijst erop dat deze gewelddadige beelden ontleend zijn aan het buitenland, aan het polytheïstische buitenland.

[DIA 42]

We zien hier aan de linkerkant de God Amon op zijn troon als de garant van de wereldorde. Onder hem is de volkerenwereld afgebeeld: hun vorsten zijn met kettingen of touwen aan elkaar gebonden. De figuur rechts stelt de farao voor die opstandige vorsten geboeid weer terugbrengt in de goddelijke wereldorde. Met andere woorden: de Egyptische

wereldheerschappij wordt hier theologisch verankerd in een transcendent, goddelijk bestel; de godheid garandeert het koningschap van de farao. Het doet allemaal sterk aan Psalm 2 denken waar ook sprake is van volken en vorsten die de

boeien af willen werpen en een koning die ze weer in het gareel van de goddelijke wereldorde dwingt, daartoe in staat gesteld door de Allerhoogste.

[DIA 43]

Deze afbeelding laat nog meer zien van de Egyptische achtergrond van Psalm 2. Opnieuw zien we de god Amon (rechts), nu met het sikkelzwaard om daarmee de farao (links) de volmacht en de macht te schenken om zijn vijanden te vernietigen. De farao houdt met zijn linkerhand de touwen vast waarmee de vijanden zijn

vastgebonden en zwaait met zijn rechterhand de knots om hen te verbrijzelen. Op de achtergrond zien we figuren die nek aan nek zijn vastgebonden: het zijn de vorsten en dus ook de volken die binnen de faraonische wereldorde leven. Ook deze afbeelding laat zich lezen als een illustratie van Psalm 2. We moeten daarbij bedenken dat dit Egyptisch materiaal veel ouder is dan Psalm 2 (resp. 1200 en 1300 vC). De psalmdichter heeft gebruik gemaakt van dit soort voorstellingen die breed in het Midden-Oosten bekend waren.

Zenger: Dit betekent dat de Israëlitische dichter van Ps. 2 deze boodschap verkondigt: niet de farao, met achter zich de god Amon, deelt in onze wereld de lakens uit, zoals het misschien in overoude tijden leek, en niet de Assyrische koning, met achter zich de god Assur, heeft het laatste woord, zoals het nu lijkt, maar de koning in Jeruzalem, die zich mag verheugen in de steun van de HEER.

Het geeft natuurlijk wel een bijzonder effect als de koning van het ministaatje Juda tot wereldheerser wordt uitgeroepen. Psalm 2 is alleen te begrijpen als een polemische, subversieve tekst die probeert de Assyrische koningsideologie onderuit te halen. Hier wordt het Assyrische format overgenomen en Israëlitisch omgewerkt. Dat geeft enig ongemak, ook binnen de Bijbel, want niet alleen komt in deze bewoordingen veel geweld mee, maar ook krijgt de koning een positie, die hij vanouds in Israël niet heeft. Dat alles wordt voor lief genomen om de Assyrische machtsaanspraken te bestrijden en als volk te overleven. Het verbaal geweld van Assyrië wordt tegen Assyrië zelf gericht.

Conclusie: Sommige geweldsuitingen uit het Oude Testament zijn te verklaren als leengoed uit de polytheïstische Umwelt. Geweld blijft natuurlijk geweld, ook in de Bijbel, maar de stelling dat het monotheïsme van Israël gewelddadiger is dan het polytheïsme van de Umwelt (zo Cliteur) moet wel herzien worden.

Zenger spreekt van 'reflektierter Monotheismus': gezuiverd monotheïsme [DIA 44]
In de loop van de geschiedenis en zeker ook onder de indruk van de ballingschap hebben de profeten opnieuw nagedacht over geweld en de weg die naar de vrede leidt. We kennen waarschijnlijk de teksten wel over de alternatieve koning van Zach. 9:9-10. [DIA 45-46], over zwaarden die tot ploegscharen worden omgesmeed (Jes. 2:2-5) [DIA 47], over Jona die ontdekken moet dat de God van Israël ook de God van Israëls vijanden is [DIA 48]

Ik kreeg twee vragen voorgeschoteld:

Is het religieus gemotiveerde geweld een erfenis van het monotheïsme? [DIA 49]
Of kan juist de absolute transcendentie van God ons in een moderne geseculariseerde samenleving beschermen tegen gewelddadige pretenties van ideologieën en religies? [DIA 50]

Over die eerste heb ik een en ander gezegd, over de tweede ga ik dat nu doen. En daarom focus ik weer op de figuur van de koning in Israël. De vraag die boven al opkwam is: Als er zoveel taken van koning overgeschreven worden naar JWHW [DIA 51], wat stelt het koningschap dan in Israël dan nog voor? [DIA 52]

Dat ligt in de Bijbel ook problematisch. Neem het boek Rechters. Het dilemma is: als er geen koning in Israël is gaat het mis: In 17:6; 21:25 staat het expliciet: 'In die dagen was er geen koning in Israel; een ieder deed, wat recht was in zijn ogen'. Dat kan natuurlijk niet. Zonder koning, zonder regering, wordt het een anarchie, een bende, een strijd van allen tegen allen, van het recht van de sterkste. Er wordt af en toe wel een rechter geroepen, maar dat is incidenteel. Die regeert veertig jaar of zo en dan gaat iedereen weer zijn gang. Maar één keer in het boek verschijnt er dan toch een koning, Abimelech, en dan gaat het faliekant mis. Denk aan de fabel van Jotam in Re. 9:8-15.

Conclusie: zonder koning gaat het niet, met een koning ook niet. Het dilemma van de macht: macht is gevaarlijk, macht corrupteert en toch hebben we macht nodig. Het is een universeel probleem. Het boek Rechters lost dit probleem niet op en dat is gelukkig, want het is onoplosbaar. Maar het probleem wordt signaleerd.

Toen in Egypte en Mesopotamië heersers nog onbeperkte macht hadden, werd in Israël na veel aarzelingen het koningschap ingesteld, en wel met een wet erbij die de macht van de heerser beperkte. De koning moest ook nog rekening houden met een profeet die hem aan kon spreken op zijn gedrag: Natan bij koning David en Elia bij koning Achab. Dat is in het hele oude Midden-Oosten ongekend.

De westerse cultuur heeft uiteindelijk ontdekt hoe gevaarlijk absolute macht is en heeft op een goed moment de machten gescheiden. Machthebbers hebben zich aan wetten te houden en kunnen door rechters teruggeroepen worden. Ze worden gecontroleerd door gekozen volksvertegenwoordigers. We zoeken nog steeds

verder naar *checks and balances*: pers, *social media*, ombudsman. Dit alles kent men in het oude Israël niet. Maar er is wel een grondbesef hoe gevaarlijk macht is. En dat macht altijd bekritiseerd en gecontroleerd moet kunnen worden. Dat is een niet te overschatten bijdrage van jodendom en christendom aan de westerse cultuur.

Een koning (dat mag u ook modern invullen) heeft volgens de Bijbel nooit het laatste woord. Een koning kan in het Oude Testament gekapitteld worden door een profeet. Denk aan Natan bij David en Elia bij Achab. In het Nieuwe Testament Johannes de Doper tegenover Herodes. Dat geldt voor wereldlijke en religieuze machthebbers. Petrus zegt het in Hand. 4:19 tegen het Sanhedrin: 'Kunnen wij het tegenover God verantwoorden om wel naar u te luisteren en niet naar hem?' Het is wat makkelijk dat Cliteur dit vergelijkt met extreme moslims die hun paspoort van het Koninkrijk der Nederlanden verscheuren omdat zij onderdanen zijn van het Rijk van Allah. In het Nieuwe Testament geldt de regel dat de overheid gehoorzaamd moet worden. Zo Paulus in Rom. 13. Maar nooit onbeperkt. Nooit als kadaverdiscipline. Er zijn situaties waarin de overheid de gehoorzaamheid moet worden opgezegd. Wij denken aan Dietrich Bonhoeffer onder het Hitlerbewind.

We hopen dat ook in de toekomst 'de absolute transcendentie van God' ons beschermt 'tegen gewelddadige pretenties van allerlei ideologieën en religies (zie vraagstelling)'.
[DIA 53]

Het Oude Testament zegt het kort: 'De HEER is koning'. Het Nieuwe Testament zegt hetzelfde met andere woorden: 'Jezus is Heer'. En wij mogen ons erop verheugen dat we een volkslied hebben dat niet de eigen staat en de aardse koning als hoogste machtsinstanties vereert, maar God [DIA 53]

Dan dat ick Godt den Heere,
Der hoochster Majesteyt,
Heb moeten obedieren,
In der gherechticheyt.